РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ ДАВРИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

М.О.Алиҳожиев

Мақолада Қўқон хонлигидаги ўқув муассасалари фаолиятининг Россия империясининг шарқшунос олимлари ва совет даври тарихчилари томонидан ўрганилиши таҳлил этилган.

Калит сўзлар: *тарихшунослик, мафкура, "дин ўчоқлари", "хурофот масканлари".*

В статье анализируется изучение востоковедами Российской империи и советскими историками деятельности учебных заведений Кокандского ханства.

Ключевые слова: *историография, идеология, "очаги религии", "гнезда мракобесия"*

In this article the author tries to analyzes the history of studies by the orientalists of Russian Empire and Soviet historians the activities of educational institutions of Qoqon Khanate.

Key words: *historiography, ideology, "religion ovens", atheistical centres.*

XIX аср Қўқон хонлигидаги маданий ҳаёт масалалари, унинг аҳволи, жамиятда тутган ўрнини тадқиқ қилиш даражаси ҳақида гапирганда, мавзуга оид бир қатор ёзма манбалар, тарихий ҳужжатлар ҳамда тадқиқотларнинг эълон қилинганини таъкидламоқ зарур. Лекин турли ижтимоий-сиёсий муҳит ҳукм сурган даврларда яратилган ушбу тадқиқотларнинг барчасида ҳам анъанавий таълим тизимининг муҳим босқичлари – мактаб ва мадрасалар фаолиятига холисона баҳо берилган деб бўлмайди. Уларнинг аксарияти Россия империясининг мустамлакачилик даври (1867 – 1917) ҳамда совет мафкураси таъсири кучли бўлган даврда (1924 – 1991) яратилгани ҳам бу борадаги тадқиқотларга танқидий ёндашувни ва асл манбалар билан қиёсий ўрганишни талаб этади.

Аввало, мавзунинг тарихшунослигига назар ташласак, Россия империяси ҳамда совет ҳокимияти йилларида Туркистон ўлкасидаги бошланғич таълим муассасалари бўлган мактаблар ва мадрасалар фаолияти тадқиқ этилган бўлса-да, Қўқон хонлиги таълим тизими ва унинг минтақавий хусусиятлари деярли ўрганилмагани маълум бўлади.

Бунинг сабаби, биринчидан, Россия империясининг ўлкадаги мустамлакачилик бошқаруви маҳаллий таълим муассасалари фаолиятига беписандлик билан қараши бўлса, иккинчидан, совет ҳукуматининг таълимга мафкуравий тус бериши ва

илк йилларданоқ исломий диний ўқув тизимини тугатишга қаратилган сиёсати билан боғлиқ эди.

Мавзунинг тарихшунослигини даврийлик ва ёндашув характерига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга мансуб ишлар, асосан, Россия империясининг Туркистон ўлкасида хизмат қилган шарқшунос-маъмурлари ва ўлкашунослари томонидан амалга оширилган бўлиб, уларнинг асосий мақсади ўлкадаги таълим тизимини ўрганиш, ислоҳотлар ўтказиш орқали тартибга солишга қаратилган эди. Шу сабабли бу гуруҳдаги тадқиқотларни кўпроқ аниқ натижалар олишга қаратилган амалий характердаги изланишлар сифатида баҳолаш ўринли бўлади.

Жумладан, Петербург Фанлар академияси академиги В.В.Вельяминов-Зернов асарлари Қўқон хонлигининг турли жиҳатлари ва масалаларини ўрганиш бўйича муҳим маълумотлар беради. Муаллифнинг “Сведения о Кокандском ханстве” асарида Қўқон мадрасалари фаолияти тадқиқ этилиб, уларнинг моддий-хўжалик таъминоти, таълим жараёни, ўқув ишлари кўрсатиб берилган [1].

Тошкент шаҳри босиб олинган илк йилларда келган россиялик амалдорлардан А.П.Хорошхин ўлкани кўздан кечирар экан, Тошкент ва Самарқанддаги вазият билан бирга таълим муассасаларини ҳам эътибордан қочирмаган. Муаллиф бу соҳа фаолиятини чуқур тадқиқ этмаса-да, кузатувчи сифатида Тошкентнинг Қўқон хонлиги давридаги мактаб ва мадрасалари ҳамда уларнинг 1865 йилдан кейинги аҳволини ўзи тўплаган маълумотлар асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилиб, ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтган [2].

Туркистондаги маориф соҳасини жиддий ўрганиш 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил этилиши ҳамда 1876 йили Қўқон хонлиги тугатилгандан сўнг кенг тус олганини кўриш мумкин. Энди бу борадаги ишлар оддий кузатиш бўлмасдан, балки маориф соҳасининг икки йўналиши: мактаб ва мадраса таълимини жиддий ўрганиш бошланди. Хусусан, “Туркестанские ведомости” газетасининг 1876 йил 48-сонида чоп этилган “Ўрта Осиё мусулмонларининг мактаб таълими ҳақида” номли мақола ўлкадаги бир қатор соҳалар каби таълим тизимини ўрганишга ҳам жиддий киришилганидан дарак беради [3].

Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасида мусулмон мактаблари устидан инспектор бўлиб ишлаган В.П.Наливкин мактаб ва мадрасаларни текшириб, уларнинг ўқув жараёни билан яқиндан танишган. У кузатувлар натижасида мадрасалар фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган вақф мулкларининг моҳияти, мулкнинг масжид, мадраса ва бошқа диний ташкилотларга вақф қилиниш тартиби, унинг келиб чиқиш тарихига оид маълумотларни тўплаб, бу соҳада расмий ҳисоботлар тайёрлади, китоблар ва мақолалар нашр қилди [4].

Империя маъмурларидан бири Ф.М.Керенский, ўзидан олдинги хизматдошларидан фарқли ўлароқ, биринчилардан бўлиб айнан маҳаллий таълим тизимини тадқиқ этишга эътибор қаратди [5]. Жумладан, Ф.М.Керенский ўз рисоласида Туркистондаги мактаб ва мадрасалар фаолияти, ўқув жараёни, дарсликлар, ўқув хоналари, мударрис ва талабалар ҳамда вақф мулкларининг ҳуқуқий ҳолати каби масалаларни таҳлил этишга ҳаракат қилган.

Маъмурий-ҳудудий жиҳатдан шаклланиб бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти XIX аср охири – XX аср бошларига келиб таълим соҳасида ҳам бир қатор ислоҳотларни амалга оширишга киришди. Айниқса, рус-тузем мактаблари, жадид маърифатпарварлари тарафидан очилаётган ноанъанавий таълим масканларининг кўпайиб бориши жараёнида империя маъмурлари мактаб ва мадрасаларнинг хонлик ҳамда мустамлака давридаги фаолиятини чуқурроқ ўрганишга киришди. С.М.Граменицкий, К.К.Пален, Н.А.Бобровников қаламига мансуб ҳисобот ва тадқиқот шаклидаги нашрларнинг айнан таълим соҳасига қаратилгани эътиборга молик [6]. Айниқса, Сирдарё вилояти халқ билим юртлари директори вазифасида фаолият олиб борган С.М.Граменицкий ва Н.П.Остроумов изланишларида Қўқон хонлигининг Қўқон, Наманган, Андижон, Тошкент ва бошқа шаҳарларидаги мактаб, мадрасалар ҳақида маълумотлар жамланиб, ўқув жараёнига баҳо берилган.

В.И.Кушелевский қаламига мансуб “Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области” номли асарда ўлкадаги анъанавий мактаблар билан рус-тузем мактаблари фаолияти қиёсий таҳлил асосида ўрганилади. Маҳаллий аҳолининг рус-тузем мактабларига бўлган муносабати ёритиб берилади [7].

Мавзуга оид айрим фикр-мулоҳазалар Қўқон хонлигининг аввалги ҳудуди, унинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётига бағишланган ишларда ҳам ўз аксини топган. Масалан, А.Л.Кун ўз ишида хонликдаги халқ таълими масаласига катта эътибор қаратади ва Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидаги мактаб ва мадрасалар бўйича статистик маълумотлар тўплайди, мадрасалар

фаолиятида муҳим аҳамият касб этган вақф мулкларига асосий эътиборни жалб этади [8].

Генерал-губернатор К.П. фон Кауфман томонидан эълон қилинган “1881 йилда Туркистон ўлкасида халқ бошланғич таълими” номли таҳлилий ҳисоботда ҳам маҳаллий таълим тизими ҳақида муҳим маълумотлар ўрин олган [9]. Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти тизимида бир қатор масъул лавозимларда ишлаган ҳамда Тошкентдаги Туркистон халқ университетида этнография ва туркий тиллардан дарс берган Н.С. Ликошиннинг “Пол жизни в Туркестане” китобида ҳам Қўқон хонлигидаги мактаб ва мадрасалар фаолиятига баҳо бериб ўтилган [10].

Хонликдаги мадрасаларда таҳсил олаётган талабаларнинг иқтидорини, уларнинг араб, форс тилларини ўзлаштиришдаги истеъдодини кўрган ва бир қанча манбалардан ўқиб билган П.В.Знаменский мактаб, мадрасалар фаолиятига ижобий баҳо беради [11]. Ўлка халқлари ҳаёти ва кундалик турмуш тарзини таҳлил қилган Э.С.Вульфсон эса ўзининг “Как живут сарты” номли илмий-оммабоп асарида маҳаллий аҳолининг таълим-тарбия ишларига алоҳида тўхталиб, мактаб таълимига доир қимматли маълумотларни келтиради [12].

Мавзунинг айрим жиҳатлари М.Н.Ростиславов, Н.Н.Пантусов, Н.Емельянов каби бир қатор амалдорларнинг мақола ва кундаликлари, эсдаликларида [13] ҳам акс этганини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Иккинчи гуруҳга мансуб, совет даврида ёзилган мактаб ва мадрасалар фаолиятини ёритувчи асарларни мазмун ва моҳиятига кўра қуйидаги икки даврга ажратиб ўрганиш ўринлидир:

1. Октябрь тўнтариши давридан то XX асрнинг 20-йиллари ўрталаригача;

2. Ўзбекистон ССР ташкил топган даврдан то 1991 йилгача.

Биринчи давр Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси (1918 – 1924) ҳамда Ўзбекистон ССР ҳокимият бошқарувининг илк йилларига (1924 – 1928) тўғри келиб, бу даврда мавзуни ёритишда муаллифлар нисбатан эркин фикр юритганлари яққол сезилиб туради. Шунга қарамай, айрим муаллифлар мактаб ва мадрасалар фаолиятидаги камчиликларни ҳаққоний очиб бериш, уларни бартараф этиш фикрини илгари сурсалар, баъзилари бундай таълим муассасаларига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашиб, салбий баҳо берадилар.

Хусусан, ана шундай муаллифлардан бири А.Шукуров ўз мақоласида мактаб ва мадрасаларнинг мусулмон дунёсидаги мавқеига юқори баҳо бериш билан бирга уларнинг XVIII – XIX асрларга келиб тор, сохта билим йўналишига тушиб қолгани, табиий ҳамда аниқ фанларга эътибор сусайганини таъкидлаб ўтади. Шунингдек, мақолада ўқув жараёнининг ташкил этилишига оид масалалар ва ўқитилган дарсликлар таҳлил қилинган [14]. Яна бир муаллиф – В.Билик эса ўз мақоласида бошланғич хат-савод чиқариш масканлари ҳисобланган анъанавий мактабларни “маҳаллий халқни диний исканжада сақлаб турувчи макон” деб баҳолаб, совет мактабларига хавф туғдирувчи даргоҳ сифатида таърифлайди [15].

Бу даврда эълон қилинган айрим мақолалар таълим муассасаларининг ижтимоий-сиёсий мавқеи эмас, балки маориф ҳолати, таълим стандартлари масаласига қаратилгани билан ҳам эътиборга молик. Масалан, Н.Архангельский, Ш.Раҳимий каби таълим соҳаси вакиллари ўз чиқишларида республикада аввалги замонлардан қолган мактаб ва мадрасалардаги ўқитиш услублари ва дарслик билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш ғоясини илгари сурдилар [16].

Шарқшунос В.В.Бартольднинг Туркистон маданияти тарихига бағишланган асарида Ўрта Осиё хонликларидаги мадрасаларнинг аҳволи, уларнинг моддий таъминоти, вақф мулклари ҳақида муҳим маълумотлар берилган бўлиб, шариат қоидаларига асосан бу мулкларни сотиш, гаровга қўйиш ва давлат томонидан мусодара қилиш ман этилганлиги кўрсатилган [17].

Тилга олинган даврда мавзуга маълум даражада алоқадор ишлардан бири П.П.Ивановнинг “Очерки по истории Средней Азии” [18] асаридир. Унда муаллиф Қўқон хонлигининг ер эгалиги, солиқ тизими, вақф мулклари билан бирга хонликдаги мактаб ва мадрасалар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Вақф масалалари, мактаб ва мадрасалар, мударрислар ва талабалар сонига доир статистик маълумотлар А.П.Савицкийнинг илмий ишларида ҳам ўз аксини топган [19].

Совет даврида яратилган ишларнинг иккинчи гуруҳи мустабид тузум мафкуравий жиҳатдан айни авж олган йилларга тўғри келади. Шу сабабли ушбу гуруҳга мансуб тадқиқотларда мавзуга бир ёқлама баҳо бериш устунлик қилади. Қолаверса, “эскилик сарқити” сифатида қаралган мактаблар ва мадрасалар тарихи синфий масалалар доирасида, умумийликда ўрганилди. Бу даврда амалга оширилган нашрларнинг салбий жиҳати маҳаллий тадқиқотчиларнинг ўз ҳамюртларининг шахсий кузатувлари, бой бирламчи манбаларга таянишдан кўра кўпроқ ҳукмрон мафкура асосида масалага бир томонлама баҳо бериши эди.

И.М.Мўминов ҳам мактабларнинг ташкил қилиниши, уларда ўқитиладиган китоблар, мадра-

салар фаолияти ҳақида умумий характердаги фикрларни, асосан, коммунистик мафкуранинг таъсири остида салбий тарзда тавсифлаган [20].

Тадқиқотлар таҳлилининг кўрсатишича, бу даврда чоп этилган умумлаштирилган асарларда мактаб ва мадрасалар диний ғояларни тарғиб қилувчи хурофот ўчоқлари сифатида таърифланиб, ислом динининг жамият ҳаётида тутган ўрни совет даври мафкураси нуқтаи назаридан туриб баҳоланади [21].

Бу даврда бажарилган қатор диссертация ишлари бевосита таълим ва маориф соҳаси тадқиқига қаратилди. Масалан, А.Ф.Ардашировнинг номзодлик диссертацияси мусулмон мактаблари тарихи ва унинг эволюциясига бағишланган. Диссертант ўша вақтдаги синфий ёндашув ва марксча-ленинча мафкуравий қолиплардан четга чиқмаган ҳолда, маҳаллий тарихий-педагогик материалларга асосланиб, Ўзбекистондаги мактаб, отинойи мактаблари, қорихона ва мадрасаларнинг фаолияти, таълим-тарбия жараёнларини таҳлил қилишга интилган [22].

Асосан, маориф соҳасида тадқиқотлар олиб борган К.Е.Бендриковнинг “Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924 гг.)” деб номланган тадқиқотида мактаб, қорихона, далоилхона ва мадрасалар фаолияти мусулмон тарғиботининг маркази ва ўчоғи сифатида баҳоланиб, марксизмнинг синфийлик принципидан, большевикларнинг мафкурасидан келиб чиққан ҳолда талқин этилган [23].

А.Муҳаммаджонов ва Р.Раҳимов ишлари ҳам маҳаллий бошланғич таълим муассасаларида педагогик маҳорат ва дарсликлар тадқиқига оид эди [24].

Р.Н.Набиевнинг “Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаяр-хана)” номли асари архив ва маҳаллий манбалар маълумотлари асосида яратилган бўлиб, хонликнинг XIX аср 40 – 70-йилларидаги сиёсий тарихи ҳамда ижтимоий-иқтисодий муносабатларига бағишланган. Мазкур асарда хон оиласи вакиллари томонидан мадрасалар қурилиши ҳамда уларнинг вақф мулклари билан таъминланиши масалаларига оид муҳим маълумотлар келтирилган [25]. Бироқ Ўз КП МҚнинг 1973 йил июнь пленумида қабул қилинган “Ўтмишни идеаллаштиришга қарши” қарорига асосан тадқиқотни илмий муомалага киритиш тақиқлаб қўйилди. Асар фақатгина 1985 йили илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола этилган.

Қўқон хонлиги архиви устида изланишлар олиб борган А.Л.Троицкаянинг тадқиқотларида ҳам мавзуга дахлдор маълумотлар мавжуд. Олиманинг ишларида хонлик архивининг каталогида XIX асрнинг 40 – 70-йилларига тегишли 5000 га яқин ҳужжатларнинг қисқа тавсифи берилган бўлиб, улардан мактаб ва мадрасалар фаолияти, молиявий таъминоти, бошқаруви ва ўқитиш тизимига оид материаллар таҳлилга тортилган [26].

З.Д.Кастельскаянинг асарида вақф мулклари, дин уламолари ва таълим муассасалари фаолияти масалалари ҳам ўрин олган [27].

Маълумки, мадрасалар таълим муассасаси бўлиши билан бирга ноёб архитектура ёдгорлиги сифатида ҳам кўплаб тадқиқотчилар эътиборини тортган. Хусусан, айни шу соҳада изланишлар олиб борган тадқиқотчилардан бири А.К.Писарчик, яқин ўтмишдошларидан фарқли равишда, мадрасалар тарихини тадқиқ этишда янги йўналишни бошлаб берди. Ўзининг илк илмий изланишларидан бири сифатида тадқиқотчи Қўқон хонлиги, хусусан, хонликнинг Марғилон беклигидаги асосий меъморий обидалардан ҳисобланган мадрасаларнинг меъморий жиҳатларини тадқиқ этишга киришди. Натижада А.К.Писарчик Марғилон шаҳрида бўлиб, у ердаги мадрасаларни атрофлича ўрганиб, ким томонидан, қачон ва қандай режа асосида қурилгани бўйича жуда қимматли маълумотларни йиғиб, илмий жамоатчиликка тақдим қилди, кейинчалик ҳам бу борадаги изланишларини давом эттирди [28].

Мазкур йўналишдаги изланишларни И.Азимовнинг тадқиқотларида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, унинг Қўқон хонлиги ва унга кирувчи шаҳарлардаги мадраса, масжидларнинг қурилиш тарихи, архитектураси ҳақида сўзловчи “Архитектурные памятники Ферганской долины” китоби муҳим аҳамиятга эгадир [29]. Совет тузуми даврининг “қайта қуриш” деб номланган босқичига келиб хонликдаги мактаб ва мадрасаларни профессионал олий таълим даргоҳлари эмас, балки анъанавий маҳаллий таълим маскани сифатида эътироф этиш ҳоллари кузатилди.

П.Г.Ким, бошқа муаллифлардан фарқли ўлароқ, биринчилардан бўлиб мактаб ва мадрасаларнинг ўзбек халқи маданий-маънавий ҳаётидаги ўрнига янгича ижобий баҳо берди [30]. Ҳ.Н.Бобобековнинг “Ўтмишда ўзбеклар саводсиз бўлганми?” номли мақоласи эса юқорида тилга олинган мақоланинг мазмуний давоми бўлди [31].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олган илк йилларда, асосан, маъмурий бошқарув ва иқтисодий тизимни тартибга солишга диққат-эътиборни қаратган бўлса, ўлкани мустамлакага айлантириш маъмурий-ҳудудий жиҳатдан якунига етгандан сўнг,

аста-секин ғоявий-мафкуравий ишларга эътибор кучайтирилди. Бу борадаги асосий ишлар таълим тизимини ислоҳ қилиш ва назоратни қўлга олишга қаратилгани билан характерлидир. Совет даврида тарихий воқеаларни адабиётларда ҳужжатли манба ва архив материаллари асосида кенг ёритишга киришилган бўлса-да, ҳукмрон коммунистик мафкуранинг кучли таъсири туфайли мактаб ва мадрасалар “дин ўчоқлари”, “хурофот масканлари” деб баҳоланди ва бир томонлама хулоса чиқарилди. XX асрнинг 80-йилларига келиб жамиятда қайта қуриш, маълум маънода ошкоралик бошланди. Бироқ ушбу жараён Ўзбекистон тарихини объектив ёритишга, турли сиёсий мафкуралардан холи равишда тарихий ҳақиқатнинг тикланишига йўл очиб бера олмади. Фақатгина Ўзбекистон миллий мустақилликни қўлга киритгач, бой ўтмишимиз ва маданий-маънавий меросимизни илк бор атрофлича ўрганиш, унга холисона, ҳаққоний баҳо бериш имконияти пайдо бўлди.

Адабиётлар:

1. Вельяминов–Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник имперского русского географического общества.- 1856. – С.328 – 456.

2. Хорошхин А.П. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С.86 – 92.

3. О школьном образовании у магометан Средней Азии. Ч.2 // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1876. – №48.

4. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Типог. Императ. ун-та, 1886. – 230 с.; Наливкин В.П., Наливкина М. Очерки быта оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886. – 245 с.; Ўша муаллиф. Что дает Средне-Азиатская мусульманская школа в образовательном и воспитательном отношениях? – СПб., 1900 – 480 с.; Ўша муаллиф. Положение вакфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. Т.III. – Новый Маргелан, 1904. – С.1 – 56; Ўша муаллиф. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: Тип. А.Л.Кирснера, 1913. – 144 с.; Ўша муаллиф. Сведения о состоянии туземных медресе Сырдарьинской области в 1890 – 1891 учебном году. – Ташкент, 1916. – 16 с.

5. Керенский Ф.М. Медресе в Туркестанском крае. – СПб., 1892. – 37 с.

6. Граменицкий С.М. Очерки развития народного образования в Туркестанском крае // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета / Под ред. И.И.Гейера. – Ташкент: Типо-литография торгового дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1896. Т.4. – С.2 – 104; Ўша муаллиф. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1916. – 159 с.; Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае // К.П.фон Кауфман – устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Остроумова (1867 – 1881). – Ташкент, 1899. – 287 с.; Ўша муаллиф. К вопросу о государственном языке в инородческих школах Туркестанского края // Туркестанский сборник. Т.477. – Ташкент, 1908. – С.2 – 4; Ўша муаллиф. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. – Ташкент: Издание Туркестанской ведомости, 1914. – 216 с.; Пален К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края. – СПб.: Сенатская тип., 1910. – 270 с.; Бобровников Н.А. Русско -туземные училища, мектебы и медресе в Средней Азии. – СПб., 1913. – 90 с.

7. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. – Новый Маргелан. Т.II. 1891. – С.361 – 370.

8. Кун А.Л. Вакуфы // Туркестанские ведомости. 1872. – №21.

9. Кауфман К.П. Начальное народное образование в Туркестанском крае 1881 г. – СПб.: Б. и., 1910. – 15 с.

10. Ликошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград: Литог. В.А.Бероз, 1916. – 415 с.

11. Знаменский П.В. Участие Н.И.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. – Казань: Казан. ун-т, 1900. – 116 с.

12. Вульфсон Э.С. Как живут сарты. – Москва: Б. и., 1908. – С.96 – 103.

13. Ростиславов М.Н. Очерк о видах земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае. – СПб., 1876. – 335 с.; Пантусов Н.Н. Архив Кокандского хана // Туркестанские ведомости. 1876. – №12.; Ўша муаллиф. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском хан-

стве и последнее время правления Худаярхана // Туркестанские ведомости. 1876. – №16; Ўша муаллиф. Податные сборы в Коканде

// Туркестанские ведомости. 1876. – №13; Ўша муаллиф. Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – №17; Емельянов Н. Численность вакфов Туркестанского края // Туркестанский сборник. Том 461. – С.3 – 6.

14. Шукуров А. Мусульманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №1. – С.31 – 35.

15. Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №1. – С.27.

16. Архангельский Н. Учебная литература на узбекском языке // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №2. – С.8 – 10; Рахимий Ш. Просвещение узбеков // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №2. – С.16 – 19; Раҳим Ш. Ўзбек маорифининг ўтгандаги ва ҳозирги ҳоли (Маориф ҳафтаси муносабати билан чиққан). – Тошкент: Туркдавнашр, 1923. – 441 б.

17. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: АН СССР, 1927. – 256 с.

18. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – М.: Восточная литература, 1958. – 245 с.

19. Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане // Труды САГУ. – Ташкент, 1956. – С.53 – 69; Ўша муаллиф. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент: САГУ, 1963. – 123 с.

20. Муминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (конец XIX и начало XX вв.). – Ташкент: Узгосиздат, 1957. – 215 с.

21. История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1956. Т.I. Кн.2. – 497 с.; Ўзбекистон ССР тарихи. Т.II. – Тошкент: 1967. – 770 б.; История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1974. – 583 с.

22. Ардаширов А.Ф. Очерки истории школ Андижанской области (1876 – 1918): Дисс... канд. пед. наук. – Андижан, 1958. – 156 с.

23. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924 гг.). – М: Академ. пед. наук РСФСР, 1960. – 509 с.

24. Мухаммаджанов А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX – начала XX века. – Ташкент: Фан, 1978. – 104 с.; Рахимов Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX – начала XX вв) // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1989. Вып. 43. – С.109 – 132.

25. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). – Ташкент: Фан, 1973. – С.220 – 222.

26. Троицкая А.Л. Архив Кокандских ханов XIX в. // Труды публ. библ. Салтыкова-Щедрина, 1957. Том 11. – С.185 – 209; Ўша муаллиф. Сагира в Кокандском ханстве (XIX в.) // В кн: Исследования по истории культуры народов Востока. – М.,- Л., 1960. – С.271 – 279; Ўша муаллиф. Материалы по истории Кокандского ханства XIX века. По документам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. – 155 с.; Ўша муаллиф. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 583 с.

27. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края. – М.: Наука, 1980. – 112 с.

28. Писарчик А.К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: Акад. наук СССР, 1954. – С.216 – 299. Ўша муаллиф. Некоторые данные по исторической топографии города Ферганы // Сборник статей, посвященный искусству таджикского народа. – Сталинабад: Акад. наук Тадж. ССР, 1956. – С.145 – 195.

29. Азимов И. Архитектурные памятники Ферганской долины. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 78 с.

30. Ким П. Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил, 29 октябрь.

31. Бобобеков Ҳ.Н. Ўтмишда ўзбеклар саводсиз бўлганми? // Фан в а турмуш. – Тошкент, 1989. – №5. – Б.12 – 13.

Андижон давлат университети
2014 йил 19 июнда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. И.Алимов)